

Щербак В. О.

ЗРОСТАННЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА (кінець XVI — середина XVII ст.)

У статті аналізуються чинники зростання чисельності козацтва від перших його виступів за відстоювання станових прав до початку Національно-визвольної війни. Визначено динаміку цього процесу та специфіку розвитку в окремі періоди.

Важливе місце в процесі дослідження історії українського козацтва належить з'ясуванню його чисельності та співвідношення до загальної маси населення. Актуальність цих питань зумовлена широким спектром джерел формування козацької верстви. Якщо спроби подібного аналізу щодо інших станів тогочасного суспільства за наявності статистичних даних фіскальних інституцій супроводжуються певними застереженнями, то нечисленність і фрагментарність джерел щодо козацтва дають змогу висловити лише гіпотетичні здогадки. Крім того, існуючі свідчення чисельності шляхти, селян чи міщан стосуються чітко означених адміністративно-територіальних одиниць або ж окремих населених пунктів. У випадку з козаками даний принцип застосувати неможливо, тим більше стосовно Запорожжя. Додатковою умовою для аналогічних студій має слугувати чітке термінологічне визначення, а саме, кого вважати козаком, тобто вільною людиною, яка користувалася певними імунітетними правами.

Зважаючи на неординарність і складність дослідження, необхідно визначити критерій пошуку, за яким можна було б дати аргументовану, хоча, безперечно, лише наближену відповідь, на

©Щербак В. О., 2001

поставлене питання. Вже в литовську добу саме козаками називали людей, які вели своєрідний спосіб життя на південному прикордонні й не підпорядковувалися місцевим властям. Цей самий термін застосовувався до запорожців, взятих на державну службу урядом Речі Посполитої на початку 70-х років XVI ст. Разом з тим, беззаперечним є факт, що реєстровці становили тільки незначний відсоток від загальної чисельності українського козацтва. В ході військових кампаній аналогічні права й привілеї здобували нові й нові контингенти козаків, які перебували на королівській службі. По завершенні експедицій, всупереч волі урядовців, вони продовжували фактично користуватися «вольностями». Отже, за польської доби до козацтва, крім реєстрових, належали люди, які не визнавали зверхності офіційної влади, користуючись козацькими «вольностями», і вели промисел «козацького хліба» як на Запорожжі, так і на волостях. Крім того, існували малочисельні розряди городових козаків і тих, які перебували на службі у магнатів.

Переконливим аргументом при з'ясуванні чисельності козацтва може послужити картина динаміки його зростання, що простежується в наявних

історичних джерелах. Так, до середини XVI ст. ядром козакуючої ватаги була група до кількох десятків людей на чолі зі старшим «отаманом», яка вела промисел на степовому прикордонні. Урядові постанови 70—80-х років не лише поклали початок конституюванню козацького стану, а й об'єктивно стимулювали зростання його чисельності. Козацький реєстр 1572 р. став прецедентом для кристалізації «вольностей», користуватися якими прагнули все більші й більші кола української людності. Так, більшість учасників війни з Московією, повернувшись додому в 1582 р., розпочали пошуки інших джерел прибутку, займаючись козакуванням. Прагнучи відволікти сили козакуючих від волостей під час сейму (1590), а також через загрозу з боку Туреччини, окремі урядовці пропонували проект набору 20 тисяч козаків і розміщення їх на південному прикордонні [1]. Проте сеймовою конституцією до реєстру залучалася лише 1 тисяча козаків з метою «пограмовання українського свавільства і затримання згоди з сусідніми державами» [2].

Досить регулярні свідчення про чисельність окремих загонів можна простежити з початком боротьби козацтва за відстоювання своїх прав і привілеїв — від виступу під проводом гетьмана Криштофа Косинського і до початку Національно-визвольної війни середини XVII ст. Разом з тим навряд чи можна ставити питання про абсолютну цифру кількісного складу козаків.

У ході першого козацького повстання чисельність основних сил фактично залишалася сталою. Наприкінці 1591 р. до Білої Церкви Криштоф Косинський увійшов на чолі 5-тисячного загону. Тобто до 1 тис. реєстрових долучилися ще 4 тис. козакуючого елемента, який дислокувався в той час на Подніпров'ї. Стільки ж їх протистояло загонам князя Костянтина Острозького під П'яткою в січні 1593 р. Це ще раз свідчить про обмеженість руху, його становий характер підтримка козацтва час від часу з боку місцевого населення у боротьбі проти «своїх гнобителів». Водночас майже скільки ж козаків перебували на Запорозжі і займалися виключно здобуванням «козацького хліба» в степах Північного Причорномор'я.

Незважаючи на зруйнування Томаківської Січі татарами (1593) і перенесення її на о. Базавлук, посланець німецького імператора Ерїх Лясота влітку наступного року застав там близько 3 тис. козаків. Ще 1300 перебували в поході на чолі з гетьманом Богданом Микошинським. Під час переговорів з Е. Лясотою запорожці висловили готовність організувати 6-тисячне військо «досвідчених добірних козаків» [3] для спільних дій з імператорською армією проти турків і татар. Того ж самого року лише Северин (Семерій) Наливайко у поході до Молдови очолював 3-тисяч-

ний загін, зорганізований на Поділлі. В ході повстання 1594—1596 рр. значна частина селян та городян долучалися до визнання козацької юрисдикції, тобто користалися козацьким імунітетом. На думку С.А. Леп'явка, вже в 1595 р. близько 15 тис. козаків «призвичаєних до повної свободи дій, не могли мирно ужитися ні з шляхтою, ні з місцевою адміністрацією, ні з правом посполитим» [4]. Католицький біскуп Йосип Верещинський, добре ознайомлений зі справами на Подніпров'ї, у листі до канцлера Яна Замойського від 20 березня 1596 р. нараховував козаків близько 20 тис. [5]. Тим часом у бій проти коронного війська в урочищі Гострий Камінь вступило 7 тис. повстанців, а на Солониці «придатних до бою людей» нараховувалось 6 тис. [6]. Отже, лише близько третини козакуючих вступали у відкриту конфронтацію з урядовими силами, що, до речі, спостерігається і в наступні роки. Частина запорожців не підтримувала повстанських сил і займалася здобуттям «козацького хліба» на степових просторах навіть у роки найвищих проявів конфронтації з владою (1630, 1637, 1638).

Після 1596 р. заможна частина козацтва, яку очолював Тихон Байбуза, намагалася підкреслювати свою лояльність до уряду, прагнучи скасувати баніцію, накладену на козаків за участь у повстанні. Кілька тисяч козаків утворили опортуністичну течію під проводом Федора Полоуса, хоча й діяли, як і перші, від імені короля Речі Посполитої. Близько 5 років владі вдавалося утримувати контроль над діями козакуючих на волостях і, відповідно, пригасити процес показачення селян та городян.

На початку XVII ст. зростання козацтва зумовлювалося об'єктивними чинниками: поступом колонізації на Подніпров'я як державної, так і народної, посиленням соціального гноблення, поширенням ідеї набуття «козацьких вольностей» серед широких соціальних верств населення. Якісні зміни в цьому процесі чітко зафіксував М. С. Грушевський: «До козацтва горнутья маси людей, яких зовсім не тягне ні до пограничного воєнного спорту, ні тим менше — до далеких заграничних походів, взагалі до «козацького хліба». Вони воліють хліб звичайний, хліборобський, хочуть під фірмою й покривкою козаччини, під її зверхністю й охороною спокійно господарювати «на волостях», не знаючи ні панів, ні їх посіпак — і для того пишуться в козаки... в ряди козаччини ввійшов елемент господарський, хліборобський, вповні позитивний, який в козаччині шукав не безкарної сваволі, не добичництва, не широкого розмаху воєнної відваги, вічно бурхливого воєнного життя, а гарантій своїх особистих і маєткових прав, права на землю, права на працю й її результати» [7]. Крім того, зросту козацтва спри-

яють військові авантюри польських магнатів і уряду Речі Посполитої.

У поході до Молдови (1601) козацьке військо нараховувало 4 тис. чоловік, а до Лівонської кампанії було залучено 6 тис. [8]. Активізація козакуючих елементів зумовлювалася також діяльністю Лжедмитрія I. Восени 1604 р. разом із претендентом на московську корону до Новгород-Сіверського прибуло козацьке військо чисельністю 12 тис. чол. [9]. Під час облоги Смоленська у жовтні 1609 р. на допомогу коронному гетьманові Станіславу Жолкевському гетьман Олевченко привів з України 30 тис. козаків [10]. За свідченням учасника подій шляхтича Самуїла Машкевича, у війні проти Московської держави брали участь близько 40 тис. українських козаків [11].

Завершення війни з Московією поповнило козакуючий елемент в Україні, чия енергія спочатку була спрямована на боротьбу з татарами і турками. Вже на 1614 р. припадає кілька морських та сухопутних експедицій запорожців до Чорноморського узбережжя, і не лише північного. Козаки зруйнували турецькі фортеці Трапезунд і Синоп, де, за словами сучасника, «ні від кого іншого досі, ані від козаків не було тут тривоги й небезпеки, відколи турки опанували Малу Азію» [12]. На розправу з козаками із Цар город а було вислано велику султанську флотилію під керівництвом Алі-баші. Незважаючи на застосування тактики маневру, чимало козацьких чайок не повернулися на Січ. Польський уряд повідомлявся про вислання в Україну турецького війська. Лише особисті запевнення Сигізмунда III про приборкання козаків за допомогою кварцяного війська змусили султана відкласти похід. Цілком закономірним став і перший пункт Житомирської комісії (1614) — заборона походів у межі сусідніх держав і приймати до себе «свавільних людей» [13]. Постанови комісії та сеймові конституції мали на меті звести українське козацтво до незначного загону прикордонників, підпорядкованого польській військовій адміністрації, позбавити його власної юрисдикції, тобто прикмет соціального фактора суспільної опозиції польсько-шляхетському режимові. Водночас урядова політика щодо козацтва вже не в змозі була повністю припинити його зросту, розширення території козащини і розвитку військових сил, які б стояли оружною рукою в обороні покозачених мас. На думку М. С. Грушевського, для розширення козацтва і запобігання погромів з боку кварцяного війська, «статочні елементи», які стояли на чолі реєстру, — Тихон Байбуза, Самійло Кішка, Петро Сагайдачний, Іван Кулага дотримувалися й відповідної тактики: «Не доводити до загострень відносин, не відмовляти услуг річи посполитій, пригадувати, що козацька сила їй потрібна, але не ви-

слугувати понад міру, навпаки — по можливості не випускати Польщу з воєнних клопотів. Хто зна навіть, чи в усіх тих зачіпках з сусідніми державами було тільки своєвільне добичництво, а не було певного плану — втягати річ посполиту в воєнні тривоги, які б займали її воєнні сили, не давали можливості обернути сі воєнні сили на приборканне козащини, навпаки — змушували річ посполиту запобігати козащини для допомоги» [14].

Згідно з люстрацією 1616 р. в південних районах Київщини серед означених населених пунктів нараховувалося 7,5 тис. козацьких родин — у п'ять разів більше від так званих «послушних», тобто відбуваючих феодальні повинності [15]. Можна передбачити, що таким же було й співвідношення у Брацлавському воєводстві, яке ще ближче лежало до південноукраїнського степу — коліски козацької вольності.

Помітна мобілізація козацьких сил спостерігається в 1617—1618 рр. її особливістю було поширення козацьких леж на Північній Київщині і навіть в окремих повітах Білорусі, які контролювалися литовською владою. У сеймовій промові підканцлера Великого князівства Литовського Євстахія Воловина (1618) містилася вимога до українських старост «не допускати згромадження козаків для запобігання їх сваволі» [16]. Вихід із ситуації для властей певною мірою з'явився влітку, коли розпочалася мобілізація під проводом гетьмана Петра Сагайдачного для експедиції на допомогу королеви Владиславу. 20-тисячне козацьке військо не лише розгромило царську армію, а й допомогло урядові Речі Посполитої підписати 1 грудня 1618 р. вигідне Деулінське перемир'я.

Серед найголовніших питань вальний сейм 1619 р. розглядав ситуацію на південному прикордонні через загрозу турецької агресії. Коронний гетьман Станіслав Жолкевський запропонував план мобілізації збройних сил, довести їхню чисельність до 20 тис, частину з них мали становити козаки [17]. Однак сенатори відхилили цей проєкт, а в Україну було направлено комісію, очолювану Томашем Шклінським, Тиберієм Злотницьким та Яном Білецьким. Вони вели тривалі переговори з козаками над Роставицею. Одним із найскладніших виявилось питання чисельності реєстру. Гетьман Петро Сагайдачний подав королівським комісарам проєкт реєстрового війська на 10 600 козаків [18]. Очевидно, вони й самі розуміли потребу збільшення чисельності тих, хто перебуває на державній службі, оскільки в листі від 15 жовтня до Станіслава Жолкевського пропонували обмежити реєстр 8 тис. Проте відповідь коронного гетьмана була негативною, і Роставицькою угодою утверджувалося реєстрове військо у складі 3 тис. козаків [19]. Прямою реакцією на постанову став гучний похід 5 тис. запорожців до

Криму, в результаті якого було зруйновано декілька міст, що призвело до нової напруги в кримсько-польських стосунках.

Про зростлу'могутність українського козацтва свідчить його участь у Хотинській війні 1621 р. Існують різні дані щодо чисельності козацького війська, яке виступило в похід проти турецької армії. Якщо не брати до уваги тенденційні судження польської історіографії [20], яка прагнула всіляко применшити роль козаків у перемозі над султаном Османом II, то слід проаналізувати два наявні списки козацьких сил. А саме, реєстр, утворений 6 липня після ради в урочищі Сухій Діброві, і реєстр кінця серпня, коли керівництво військом перейшло від Якова Бородавки до Петра Сагайдачного.

6 липня 1621 р.

Полки:	Осіб
1. Якова Бородавки	3000
2. Петра Сагайдачного	2200
3. Івана Зишкаря	2000
4. Богдана Конші	1600
5. Тимоша Федоровича	4000
6. Мусія Писаренка	2500
7. Федора Білобородька	3200
8. Данила Довганя	3000
9. Адама Підгорського	3700
10. Сидора Семаковича	3500
11. Василя Лучковича	4100
12. Яцька Гордієнка	2900
13. Семена Чечуги	3400
14. Войтеха Вусатого	2800

41 900 козаків [21].

Серпень 1621 р.

Полки:	Осіб
1. Петра Сагайдачного	3000
2. Івана Гардзеї	2000
3. Івана Зишкаря	2300
4. Богдана Конші	1600
5. Тимоша Федоровича	4000
6. Мусія Писаренка	2500
7. Федора Білобородька	3200
8. Данила Довганя	3000
9. Адама Підгорського	3700
10. Сидора Семаковича	3500
11. Василя Лучковича	4100
12. Яцька Гордієнка	2700
13. Семена Чечуги	3200

38 800 козаків [22].

Списки свідчать, що зміни відбулися незначні, враховуючи також, що до Хотина запорожці вели бойові дії проти татар у межах Молдови. Більшість козаків полку гетьмана Якова Бородавки

влилися до інших формувань. Замість полковника Войтеха Вусатого, очевидно прихильника Бородавки, бачимо Івана Гардзею. Різниця в чисельності не є принциповою при оцінці козацького війська в 40 тис. чол., тих, хто безпосередньо брав участь у Хотинській битві. В даному разі був перший прецедент об'єднання сил запорожців, реєстрових і козакуючих елементів на волості, до чого і в майбутньому прагнули ватажки козацьких повстань.

Розташування на території Київського воєводства більшості учасників військової кампанії не могло не сприяти подальшому процесові показачення. Папський нунцій Каміло Торрес у реляції до Ватикану (1622) визначав чисельність козаків у 60 тис. [23]. Третина від цієї цифри, а саме близько 20 тис. козаків, виступили під проводом гетьмана Марка Жмайла восени 1625 р. Згідно з Куруківською угодою встановлювався 6-тисячний реєстр, який фактично зберігся до початку Національно-визвольної війни.

Чисельність козацтва зростала в ході народних повстань під проводом Тараса Федоровича (1630), Павла Бута, Якова Острянина і Дмитра Гуні (1637—1638) та Смоленської війни (1632—1634), до яких залучалося понад 20 тис. [24]. Проте, починаючи з 1637 р., спостерігався масовий відхід козакуючих у межі Московської держави, на Слобожанщину та Дон. За словами донського отамана Михайла Татарина, в 1638 р. на Дону нараховувалося близько 10 тис. запорожців [25]. Під час переговорів у Москві (квітень 1640 р.) польські послы Матвій Стахорський і Христофор Раецький вимагали повернути 20 тис. українців, вказуючи на місця їхнього нового проживання [26]. Що стосується Слобожанщини, то там реєстрація проводилася вибірково і не завжди охоплювала всіх прибулих. За свідченням А.Г. Слюсарського, лише за 1640—1647 рр. останніх нараховувалося близько 10 тис. [27]. Зважаючи на переселення разом з козакуючими, крім Дону, через загрозу шляхетського терору селян та міщан, які не мали безпосередньої причетності до повстання, можна з певною долею гіпотетичності твердити про відхід з України до 15 тис. козаків. Звідси, дотримуючись вищезначеного принципу співвідношення, загальна їх кількість напередодні Національно-визвольної війни не перевищувала 60 тис., а з членами сімей (за коефіцієнта 4—5 осіб на сім'ю) близько 270 тис.

Набагато складнішим є питання співвідношення козацтва до основної маси населення. Єдиним певним орієнтиром можуть послужити подимні тарифи Брацлавського, Волинського (1629) та Київського (1640) воєводств, які достатньо досліджені [28]. Спираючись на відомості тарифів та висновки демографів, Н. М. Яковенко зробила ви-

сновок, що на території Волині і Центральної України напередодні Національно-визвольної війни проживало 38,5–40 тис. шляхтичів, або ж 2,3–2,5 % загальної чисельності населення [29]. Використані авторкою підрахунки останнього, здійснені І. П. Крип'якевичем, О. І. Барановичем та М. Г. Крикуном, не викликають сумніву. Якщо загальна чисельність населення Київщини, Брацлавщини і східних районів Подільського воеводства становила близько 1 100 000 чоловік, то козацтво — 270 000, або ж 25 %. З них лише 6 тис. (без сімей) перебували на державній службі й офіційно користувалися «козацькими вольностями». Всі ж інші реалізували ці права у протиборстві з місцевою адміністрацією, тобто фактично становили нерее-

строве козацтво. Саме воно було основою повстанської армії, створеної гетьманом Богданом Хмельницьким навесні 1648 р.

Таким чином, від перших козацьких громад, які ставили перед собою завдання здобуття «козацького хліба» і нараховували лише по декілька десятків чоловік, після заснування Запорозької Січі їхня чисельність помітно зростала. Ця тенденція утверджується з колонізацією Наддніпрянщини, розширенням військових авантур уряду Речі Посполитої, а також розгортанням збройної боротьби козацтва за права і вольності. Напередодні Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. кожен четвертий мешканець Центральної України належав до козацтва.

1. Kronika Polska Marcina Bielskiego.— Sanok, 1856.— Т. 3.— С. 1644.
2. Архив ЮЗР.— К., 1863.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 29.
3. *Ерiх Лясота зі Стеблева*. Щоденник // Жовтень.— 1984.— № 10.— С. ПО.
4. *Леп'яко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні.— Чернівці, 1996.— С. 161.
5. *Стороженко А. В.* Стефан Баторий и днепровские казаки.— К., 1904.— Приложение.— С. 314.
6. Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1908.— Т. 8.— С. 90.
7. *Грушевський М.* Історія України-Руси.— К., 1995.— Т. 7.— С. 270.
8. *Стороженко А. В.* Указ. соч.— С. 320.
9. Biblioteka Muzeum im. Czartoryjskich w Krakowie. Dział rękopisów (DR).— 1666.— S. 2.
10. Pisma Stanisława Żółkiewskiego.— Lwów 1861.— S. 32.
11. Biblioteka Muzeum im. Czartoryjskich w Krakowie. DR.— 1666.— S. 11.
12. Pisma Stanisława Żółkiewskiego.— S. 513.
13. Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 145.
14. *Грушевський М.* Назв, праця.— С. 369.
15. *Źródła dziejowc.*— Warszawa, 1894.— Т. 20.— S. 78—79.
16. Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 192.
17. Biblioteka uniwersytetu Jagellońskiego. DR.— 166.— S. 4.
18. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.— Archiwum Zamojskich.— 3036.— S. 50.
19. Pisma Stanisława Żółkiewskiego.— S. 330.

20. *Tretjak J.* Historia wojny Chocimskiej roku 1621.— Lwów, 1889., *Podgorodecki L., Raszba N.* Wojna Chocimska 1621.—Kraków, 1979.
21. Biblioteka Muzeum im. Czartoryjskich w Krakowie. DR.— 1657.— S. 596.
22. Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 250.
23. *Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do roku 1690.*— Berlin, Poznań, 1864.— Т. 1—2.— С. 150.
24. *Шербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр.— К., 1989.— С. 34, 64—67, 73—77.
25. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3-х т.— М., 1954.— Т. 1.— С. 204.
26. Російський державний архів давніх актів, ф.79, спр.72, арк. 426.
27. *Слюсарский А. Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв.— Харьков, 1964.— С. 59.
28. *Баранович О.* Залюднення України перед Хмельниччиною.— К., 1930; *Крикун М. Г.* Подимні реєстри XVII ст. як джерело // III респ. наук. конф. з архівознавства та інших спец. іст. дисциплін.— К., 1968.— С. 69—83; *Яковенко Н. М.* Склад шляхти-землевласників Київського воеводства напередодні Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. // Феодалізм на Україні.— К., 1990.— С. 79—99.
29. *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993.— С. 265.

Shcherbak V.O.

INCREASE OF NUMBER OF UKRAINIAN KOZAKS (end XVI — middle XVII cent.)

The article analyzes the cause of increase of number of kozaks starting from their first battles for their social rights before the beginning of the National-liberation war. The dynamics and peculiarities of the development in certain periods are outlined here as well.